

FTAMP 17.07.31

Г.А. Алтаева (orcid-0000-0001-6864-6033)

*М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазақстан**Электрондық пошта: gulnar.a1969@mail.ru***ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИЕТІНДЕГІ
ЖАНУАРЛАРДЫҢ ОРНЫ**

Аннотация. Мақала түркі анималистік этномәдениетінің ерекшеліктерін талдауға арналған. Авторлар әдебиеттанушылардың ғылыми еңбектерін талдай отырып, «адам және жануарлар әлемі» мәселесін көркемдік игерудің бірқатар негізгі аспектілеріне тоқталды. Авторлардың пікірінше, ежелгі түркілер өмірінде жануарлар ерекше маңызды орын алады. Қазақ халқының этникалық өзіндік санасын талдау барысында негізгі, жалпылама идеяны - адам мен жануарлар әлемдерінің бастапқы туыстық идеясы анықталды. Жануарлардың бейнелері, бірлік, аналық, қонақжайлылық құндылығы сияқты тақырыптарды ашуда бейнелеу және экспрессивті құрал ретінде қолданылады. Қазақ халқының ауызша поэтикалық шығармашылығындағы жануарлардың мотивтерін талдау авторларға жануарлардың бейнелері әлемнің этникалық түсінігін шешудің өзіндік заңды коды ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: жануарлар, этномәдениет, тотемизм, ертегі, мақал, жануарлар бейнелері, антропологиялық аспект, көшпелі аксиология, этникалық өзін-өзі тану, онтологиялық және антропологиялық тақырыптар.

Кіріспе. Анималистикалық бейнелер тек қана қазақ ауыз әдебиетінде ғана емес, тіпті әлемдік әдебиетте аса маңызды рөлге ие. Ал, түркі халықтарының этностық өзіндік сана-сезімінің ерекшеліктерін түсіну үшін жануарлар бейнесі маңызды рөл атқарады, олар әлем моделінің мағынасын ашудың кілті болып табылады және ғаламның тұтас бейнесін жасауға мүмкіндік береді.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Ежелгі түркінің тіршілігін жануарларсыз елестету мүмкін емес, өйткені қасқыр, жылқы, түйе, бұғы, құстар көшпендінің өмірі мен санасында ерекше маңызға ие. Адам мен жануардың бір аумақта бірге өмір сүруі – бұл номадтықтың негізгі нысаны. Бұл көшпенділер өмірінің күнделікті болмысы ғана емес, сонымен бірге соңғысының өмір сүруі толығымен осы жануарларға байланысты болды. Бұл жағдай Г. Гачевке келесі тұжырым жасауға мүмкіндік берді: «Толық тәуелділік жануарлармен ішкі қарымқатынас сезімін береді ... жылқы адам сияқты аса құрметке ие. Онымен бірге ол біртұтас тіршілік иесін – кентаврды құрайды. Кентаврдың даналығы - бұл өзіне және делдал-аттың табиғатына қойылған қоғамдық адамның даналығының сезімтал бейнесі» [1].

Аюповтың пікірінше, ежелгі түркілердің дүниетанымының айрықша ерекшелігі – «табиғатқа сыйыныш» және «табиғатқа табыныш» императивтері-табиғатқа сену және табиғатқа табыну, табиғатты әмбебап, өмірдің бастауы ретінде тану [2].

Табиғатты қастерлеуде аспанды – Көк Тәңірді, айды – Ай Тәңірді және жұлдыздарды қастерлеу ерекше орын алды. Нәтижесінде табиғатты бейнелеу әлемнің космогониялық суреттерін берді. Ежелгі түркілер әлемінің космогониялық бейнесін аяқтау үшін бұталар сияқты идеялар жүйесін ескеру қажет. Он екі жылдық цикл б.з.д. екінші мыңжылдықтан бірінші

мыңжылдыққа дейін пайда болды. Осы циклге сәйкес әр жыл жануардың атымен аталады және белгілі бір бастапқы элементке сәйкес келеді. Бұл бастапқы элементтер – табиғат элементтері: от, ауа, су, жер – адам өмірінде ерекше рөл атқарды, соңғысының табиғат әлемімен үздіксіз байланысын қамтамасыз етті. Бұл жүйеде бірегейлік арқылы жалпыға ортақ – табиғи кейіптеу орын алады.

Аспанды, күнді, айды және жұлдыздарды құрметтеумен қатар, ежелгі түркілердің көзқарастарында тотемистік көріністер айқын көрінеді. Е. Тұрсыновтың пікірінше, тотем – бір мезгілде ата-бабасы да, жақын туысы да, ең бастысы, «тотемдік ұжымның әрбір мүшесінің жануарлар мен өсімдік кейіпіндегі бейнесі, сонымен қатар соңғысының әрбір мүшесінің тотемнің өмірге келуі болып табылады» [3]. Сонымен, егер кез-келген түрдегі адам қасқырдың тотемдік тобына жататын болса, онда ол өзін қасқыр деп санады. Әрине, бұл тотемдік топ үшін қасқыр – қасиетті жануар, дәл осы анды барлық жағынан қорғау керек, оны өлтіруге тыйым салынды.

Біртіндеп, адамзат қоғамының дамуына байланысты, неолит дәуірінде табиғат саласындағы білімнің көбеюімен жағдай өзгере бастайды. Әлемді білу процесінде адам өзін табиғи әлемнен бөле бастайды. Бұл табиғи әлеммен байланысты тотемнің замандасы, ағасы, әр мүшенің бейнесі ретінде танылуын тоқтатады және табыну объектісіне, табиғаттан тыс күштерге ие, ұрпақтарына көмектесуге қабілетті тіршілік иесіне айналады. Басқаша айтқанда, ол тек отбасының атасы ретінде танылады.

Неолит дәуірінде нагуалистік идеялар тотемдік идеялардың ішінде пайда болады. «Нагуалистік идеяларға сәйкес, әр адамның екі түрі бар: олардың бірі – адам, ал екіншісі - жануар (нагуал)» - дейді Е. Тұрсынов [3]. Бұрынғы заманда қазақ баласына «нысана» атты арнаған, оны мұқият бағып - қаққан, оны барынша қорғаған, өйткені ежелгі адамдардың пайымдауынша, адамның игілігі нагуальдың игілігіне тікелей байланысты болған. Е. Тұрсыновтың пайымдауынша, қазақтың арасында адамға жануарлардың аттарымен байланысты есімдер беру - Ақбота, Итбай, Шерхан, Құнан, Теке, Жылқыбай кең таралған дәстүр - түркі халықтарының нагуалистік көзқарастарымен байланысты екені анық.

Зерттеу нәтижелері. Адам өмірі мен жануарлар өмірінің органикалық араласуы ұлттық және этногенетикалық сипаттағы себептерге байланысты ұлттық дүниетанымның ерекшеліктерін анықтады.

Мәселен, қазақ халқының тұрмыс ерекшеліктері мен тұрмыс салты туралы түсініктері бар мақал-мәтелдердегі және халықтық афоризмдердегі жануарлардың бейнелері орталық орынды алады. Бұл фактор этногенетикалық сипатқа ие.

Қазақтардың алғашқы кәсібі аң аулау болды - өмірді қолдаудың басты тәсілі. Бүгінде ежелгі уақытта біздің халықтарымыздың өмір салты туралы түсінік беретін сөздердің аз ғана бөлігі сақталған: «жолбарыста қырықтың күші, бір кісінің жүрегі бар».

Қазақтарда аңшылықтан басқа кәсіп – мал шаруашылығы да болды. Сондықтан ауызша поэтикалық шығармалардың көпшілігі онымен байланысты. Қазақтардың өмір салтын бейнелейтін мақал-мәтелдерде үй жануарларының барлық түрлері туралы айтылады.

Түйелер туралы көптеген сөздер мақал-мәтелдерде сақталған. «Жалғыз баласы өлген жұртта қалмайды, жалғыз түйесі өлген жұртта қалады», «Қоңсы ақысын түйе қайтарады» [5].

Сонымен, мал шаруашылығы аксиологиясында ең маңызды жануар жылқы болып табылады. Мұндай сөз жылқының эстетикалық қабылдануына баса назар аударады. Шешендік пікірлерде ең көп тарағандардың бірі - аксиологиялық үштікті мадақтау мотиві: жылдам аяқты жылқы, жақсы әйел, жақсы ұлдар (жылдам аяқты жылқы - өміріміздің қанаттары, жақсы әйел - отбасы тірегі, жақсы ұл – көзіңнің нұры). Халық шығармашылығында жылқыға ерекше жағымды мінездеме беріледі: «Таяқ атқа жеткізеді, ат мұратқа жеткізеді», «Жылқы - малдың патшасы», «Жігіттің сорлысын аттың жолдысы теңейді» [5].

Ғылыми нәтижелерді талқылау. Қазақтардың этникалық санасында жануарлық бейнелердің маңыздылығы туралы ауызша-этикалық шығармашылықтағы жануарлар бейнесі арқылы жанама түрде онтологиялық және антропологиялық тақырыптарға жүгінудің жүзеге асырылатындығы күмәнсіз. Қазақтардың халық шығармашылығындағы антропологиялық аспект өте бай және маңызды. Жалпы адамзаттық және жергілікті құндылықтарды жануарлар арқылы көрсетуге болады.

Өмір мен өлім тақырыбы, жердегі өмір құндылығының тақырыбы мынадай мақалда көрініс тапқан: «Боларыңда болып өт, бозжорға аттай желіп өт» [5].

Ең көп таралған тақырыптардың бірі - бұл Отан тақырыбы: «Ер туған жеріне, ит – тойған жеріне» [5]. Бірлік тақырыбы да Отан тақырыбымен тығыз байланысты.

Қазақ мақал-мәтелдерінің арасында ана туралы мақал-мәтелдер кездеседі: «Енесі тепкен құлынның еті ауырмайды», «Баласы бар марал маңырайды, баласыз марал аңырайды».

Қазақ халқының ауызша поэтикалық шығармашылығындағы жетімдік мәселесін қоюдағы гуманистік көзқарасты атап өткен жөн: «Жетім қозы - тасбауыр, түңілер де отығар», «Жетім қозы сүтпен жетілер» [5].

Түркі халықтары үшін қонақжайлылық дәстүрлі тақырып болып табылады: «Құтты қонақ келсе, қой егіз табады» [5]. Сонымен қатар, түркі халықтарының мақал-мәтелдеріндегі, афоризмдеріндегі достық тақырыбы да жануарлық бейнелер арқылы ашылады.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу көптеген құнды қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Қазақ ауыз әдебиетінің жанрларында кездесетін анималистік бейнелер адамға байланысты мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Себебі, жануарлар табиғи әлемнің бөлігі болып табылады. Қазақ анималистік этномәдениеті этникалық ұжым өмірінің тарихи дамуының барлық жолымен анықталған өте күрделі құбылыс екені даусыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Гачев, Г. Путешествие в казахский космос [Текст] / Г. Гачев. – Семей: Талант, 2002. – 218 с.
2. Аюпов, Н.Г. Тенгрианство как религиозная система [Текст]: автореф. дис. ... канд. филос. наук / Н.Г. Аюпов. - Алматы, 1996. – 165 с.
3. Турсунов, Е.Д. Возникновение баксы, сэри и жырау [Текст] / Е.Д. Турсунов. - Астана: Фолиант, 1999. - 265 с.
4. Жетписбаева, Б.А. Символ в движении литературы (на материале казахской литературы) [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук / Б.А. Жетписбаева. - Алматы, 1999. - 276 с.
5. Рысдәулет, А. Қазақтың ескі мақал-мәтелдері [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік
режимі:
https://massaget.kz/mangilik_el/tup_tamyir/asyil_soz/63280/

6. Байменова, А.Т. Особенности философской лирики (на материале лирики Абая) [Текст] / А.Т. Байменова. – Алматы, 1985. – 281 с.

Материал редакцияга 20.12.21 түсті.

Г.А. Алтаева

Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан

РОЛЬ ЖИВОТНЫХ В ЭТНОКУЛЬТУРЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Аннотация. Статья посвящена анализу специфических особенностей тюркской анималистической этнокультуры. Авторы, анализируя научные работы ученых-литературоведов, раскрыли на ряде узловых аспектов художественного освоения проблему "человек и животный мир". Известно, что в жизни древних тюрков животные занимали особо важное место. В процессе анализа этнического самосознания казахского народа авторами выделена магистральная, обобщающая идею - мысль об изначальном родстве человеческого и животного миров. Образы животных используются в качестве изобразительно-выразительных средств при раскрытии таких тем, как тема Родины, единства, материнства, гостеприимства, ценности земной жизни. Анализ анималистических мотивов в устном поэтическом творчестве казахского народа позволил сделать вывод о том, что образы животных правомерно рассматривать как своеобразный код к расшифровке этнического понимания мира тюркоязычных народов.

Ключевые слова: животные, этнокультура, тотемизм, сказка, пословица, образы животных, антропологический аспект, номадическая аксиология, этническое самопознание, онтологические и антропологические темы.

G.A. Altayeva

M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

THE ROLE OF ANIMALS IN THE ETHNOCULTURE OF THE KAZAKH PEOPLE

Abstract. This article is devoted to the analysis of the features of the Turkic animistic ethno-culture. Analyzing the scientific works of literary critics, the authors focused on a number of key aspects of the artistic development of the problem of "Man and the animal world". According to the authors, animals occupy a particularly important place in the life of the ancient Turks. In the course of the analysis of the ethnic self-consciousness of the Kazakh people, the authors identified the main, generalized idea - the idea of the initial kinship of the human and animal worlds. Images of animals are used as a visual and expressive means of revealing such topics as Unity, motherhood, and the value of hospitality. The analysis of animal motifs in the oral poetic work of the Kazakh people allowed the authors to conclude that the images of animals are legitimate to consider as a kind of code for solving the ethnic understanding of the world.

Keywords: animals, ethnoculture, totemism, fairy tale, proverb, images of animals, anthropological aspect, nomadic axiology, ethnic self-knowledge, ontological and anthropological themes.

References

1. Gachev G. Puteshestvie v kazahskij kosmos [Journey to the Kazakh space]. - Semey: Talent, 2002. - 218 p.

2. Ayupov N.G. Tengrianstvo kak religioznaja sistema [Tengrianism as a religious system: abstract of diss. ... Cand. Philos. sciences. - Almaty, 1996. - 165 p.
3. Tursunov E.D. Vozniknovenie baksy, sjeri i zhyrau [The emergence of bucks, sari and zhyrau]. - Astana: Foliant, 1999. - 265 p.
4. Zhetpisbaeva B.A. Simvol v dvizhenii literatury (na materiale kazahskoj literatury) [Symbol in the movement of literature (based on Kazakh literature)]: diss. ... Dr. Philol. Sciences. - Almaty, 1999. - 276 p.
5. Rysdәulet A. Kazakhtyk eski maqal-mәtelderі [Ancient proverbs of the Kazakh people]. [Electronic resource]. - Access mode: https://massaget.kz/mangilik_el/tup_tamyir/asyil_soz/63280/
6. Baymenova A.T. Osobennosti filosofskoj liriki (na materiale liriki Abaja) [Features of philosophical lyrics (based on the lyrics of Abai)]. - Almaty, 1985. - 281 p.